

Primena Kantovog kategoričkog imperativa

1. Deontološki pristup

Deontološki pristup, (deon – s.grč. dužnost) zahteva da se vrednovanje ispravnosti delanja vrši nezavisno od njegovih posledica. Dužnost nalaže da se čini ono što je ispravno, i izbegava ono što je moralno pogrešno, bez obzira na posledice. Primera radi, potkupljivanje nije pogrešno zbog loših posledica po društvo, već samo po sebi. Pojam dužnosti nije moguće dosledno izvesti iz bilo kojeg posledicama usmerenog delanja jer je inače »uvek moguće da drugi utilitaristički razlozi prevagnu nad zahtevima dužnosti«.¹

Deontološki stav polazi od pretpostavke da moralna vrednost, odnosno ispravnost ili neispravnost delanja, proizlazi iz principa volje po kojem je delanje učinjeno. Zbog toga se za delanje iz dužnosti kaže da je dobro po sebi, dok je delanje zarad neke svrhe (postignuća, stanja stvari ili cilja), koje čini osnovu teleološkog pristupa i teleoloških teorija, dobro za nešto. Deontolozi insistiraju na prioritetu ispravnosti, odnosno dobra po sebi.²

Deontološke teorije imaju značajno mesto u svim domenima praktičkog. Ipak, mada je prioritet ispravnosti nesumnjiv u oblastima etike, prava, pa čak i politike, rezon trenutne koristi, odnosno »instrumentalne« ili »ciljne« racionalnosti iz ekonomskog domena pretenduje na univerzalnost primene u svim domenima praktičkog. Zbog toga valja razmotriti da li je koncepcija dužnosti univerzalno primenjivoa. Može se reći da je prednost deontoloških teorija u svetu ekonomije i biznisa u jasnom poimanju i opravdavanju obaveza koje proističu iz odnosa. Razmatranje posledica ne može dosledno objasniti ispunjenje obaveza prema ugovoru ili ulozi, poštovanje garancije na proizvode i usluge ili lojalnost zaposlenih. To može samo pojam dužnosti.³

Konvencionalni moral združen sa judeohrišćanskom tradicijom često poseže za pojmom dužnosti. Deset božijih zapovesti su tipičan primer. Od pojedinaca se zahteva da se ophode na određeni način, nezavisno od posledica, čak i na sopstvenu štetu. Ovakav stav je oličen latinskom izrekom »fiat justitia pereat mundus!«

Ipak, najviši domet deontološkog pristupa ne nalazi svoje utemeljenje u autoritetu Boga, društva, države ili bilo čemu spoljašnjem za delatnog subjekta. Klasična formulacija umne deontološke etike u delima Imanuela Kanta zahteva autonomiju (ili samoodređenje, samozakonodavstvo) i slobodu delatnog subjekta. Samim tim sreća, korist ili Božija promisao i slično ne mogu biti temelj i najviši princip ispravnog delanja.⁴

¹ NORMAN, R.: *Utilitarizam i moralni integritet, Ideje*, br. 2-3, Beograd 1980. str. 142.

² Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 152.

³ Vidi: BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 57.

⁴ Borodaj smatra da je Kantov kategorički imperativ toliko utemeljen u stvaralačkoj slobodnoj volji (gnostički shvaćenoj i oličenoj u učenjima Markiona), da ne predstavlja princip pravde već princip milosrđa. Vidi: BORODAJ, J. M.: *Teološki izvori kategoričkog imperativa I. Kanta*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 25-46. O religijskom aspektu i mogućnosti religijskog tumačenja Kantove moralne filozofije govori i Rols. Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 160-162.

Beskonačnu i nesvodivu vrednost moralne dužnosti Kant ističe čuvenim rečima: »Dve stvari ispunjavaju dušu uvek novim i sve većim divljenjem: *zvezdano nebo iznad mene i moralni zakon u meni*.«⁵ Poštovanje moralnog zakona karakteriše život dostojan življenja i čoveka dostojnog sreće. Ispravno delanje se ne može nametnuti – ono proizlazi iz slobode kao ideje uma, i određeno je kao ono delanje koje priliči umnom delatnom subjektu. Umna bića su vezana, ali i zaštićena moralnim zakonom, odnosno dužnostima pravde i dobročinstva.⁶

Kantova formulacija umnosti moralnog zakona se u angloameričkoj moralnoj filozofiji, često svodi na puko stanovište racionalnosti. Tako Di Džordž izričito kaže da je »za nekoga u kantovskoj tradiciji biti moralan isto što i biti racionalan«⁷, dok Boutrajt smatra da je Kant neubedljiv u stavu da je nemoralno ponašanje »iracionalno«.

Ovakvo neshvatanje umnosti Kantovog kategoričkog imperativa je osnova nekih besmislenih izjava, kao što je stav da je Kant »tajni utilitarista« koji se krišom poziva na posledice, ili da postoji velika sličnost između testa dosledne univerzalnosti prve formulacije kategoričkog imperativa i utilitarističkog principa generalizacije.⁸

Čak i Onora O'Nil izjavljuje da je »Kantov glavni korak da ustanovi principe etike u skladu sa racionalnim postupcima«⁹. Iako kasnije u istom radu kaže da su drugi koji koriste naziv »kantijanci« u svojim shvatanjima nespojivi sa Kantovom etikom jer se »oslanjaju na teoriju radnje zasnovanu na naklonosti i na instrumentalno shvatanje racionalnosti«¹⁰, nije dato jasno razjašnjenje vrsta racionalnosti. Većini delatnih subjekata je potrebno dodatno razjašnjenje kako bi shvatili smisao deontološkog stava, jer vrlo često pravnici i političari, a pogotovo ljudi iz poslovnog sveta, pod pojmom »racionalnost« podrazumevaju instrumentalnu racionalnost. Habermas, iako i sam koristi pojam racionalnosti koji smatra da ne može biti sveden na puko »instrumentalnu racionalnost« smatra da je često stanovište koje racionalno svodi na sferu ciljnog delanja.¹¹

U anglosaksonskoj filozofiji je tek Džon Rols izričito naglasio da »Kant koristi termin *vernunftig* (umno) kako bi izrazio punu koncepciju uma (reason), koja pokriva pojmove »razložno« i »racionalno«, koji su u čestoj upotrebi«¹². Rols podvlači da je »razložno« izraženo kategoričkim imperativom, dok je »racionalno« iskazano hipotetičkim imperativom. Veoma je bitno primetiti da su i po Rolsu i po Kantu »racionalni« razlozi koji uviđaju dobro za nešto, dok razlozi opravdanja (institucija i postupaka) imaju potpuno drugačiju osnovu.¹³

⁵ KANT, Imanuel: *Kritika praktičkog uma*, Plato, Beograd, 2004. str. 172. Istaknuto u originalu.

⁶ Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 158.

⁷ DI DŽORDŽ, Ričard T.: *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. str. 93.

⁸ Vidi: BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 65-66. Ovakakvo neshvatanje navodi Boutrajta da kaže kako je "zrno istine" u kategoričkom imperativu "isuviše ograničeno". Vidi: isto, str. 69.

⁹ O'NIL, Onora: *Kantijanska etika*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 9

¹⁰ Isto, str. 22.

¹¹ Vidi: HABERMAS, Jürgen: *Justification and Application*, Polity Press, 2005. str. 20.

¹² RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 164.

¹³ Vidi: Isto, str. 165-166.

Kant pojam slobode izvodi iz ideje čistog praktičkog **uma** (Vernunft), i principe ispravnog delanja posmatra odvojeno od prirodnog kauzaliteta **razuma** (Verstand).¹⁴ Iako se na ovom mestu nećemo zadržavati na osnovama ove razlike u Kantovoj teorijskoj filozofiji, moramo insistirati na distinkciji uzročno-posledičnog determinizma razuma koji je primenjiv na sva prirodna bića i objekte, i jedinstvenom položaju ljudi kao umnih bića, koja za razliku od životinja imaju i samosvest, te slobodnu volju i mogućnost izbora.

Ovakvo razlikovanje, sa sopstvenom savremenom interpretacijom Kanta podvlači i Jürgen Habermas. On nalazi razlog upornog pogrešnog shvatanja Kantovog kategoričkog imperativa, i deontoloških koncepcija uopšte, u redukcivanju praktičkog uma na razum.¹⁵ Isto tako smatra da praktički um ima tri značajna aspekta (moralni, pragmatički i etički) koji su postali tema tri različite filozofske tradicije. Za kantijansku tradiciju praktički um se poklapa sa sferom moraliteta, tako da isključivo kroz autonomiju um (Vernunft) i volja dostižu jedinstvo. Empirizam (a sasvim sigurno i utilitarizam) asimiluje praktički um njegovom pragmatičkom upotrebom, odnosno svodi ga na ciljno promišljanje razuma (Verstand). U aristotelijanskoj tradiciji praktički um zauzima ulogu moći suđenja (Urteilkraft) koja rasvetljava životno-istorijski horizont običajnosti.¹⁶

Zbog svega navedenog je veoma pogrešno reći da po Kantu »izvor moralnosti treba da nađemo u sebi samima i u svom razumu«.¹⁷

2. Um, dužnost i moralni zakon

Kako se moralnost sastoji u svesnom delanju u skladu sa zahtevima uma, ona važi samo za umna bića.¹⁸ Tako ne možemo očekivati moralnu (ili krivičnu, ekonomsku i političku) odgovornost od životinja i ljudi pomračenog uma. Izvor moralnosti je u umu, i obzirom da je um isti za sva umna bića, ono što jeumno i ispravno važi za sve. Ono što um zahteva u oblasti delanja je moralni zakon. Celokupna deontološka tradicija smatra da

¹⁴ Vidi: KANT, Immanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981. str. 110.

¹⁵ Vidi: HABERMAS, Jürgen: *Justification and Application*, Polity Press, 2005. str. 20. Na tom mestu Habermas izričito kaže: "The cognitivism of Kantian ethics has repeatedly met with the incomprehension of those who judge practical reason by the standards of what Kant called the understanding."

¹⁶ Vidi: HABERMAS, Jürgen: *Justification and Application*, Polity Press, 2005. str. 10. Ipak je i Habermasu zamereno što naizmenično koristi različita značenja pojma "racionalno" za raznovrsne aspekte suđenja, govora i delanja. Vidi: McCARTHY, Thomas: *Kantian Constructivism and Reconstructivism: Rawls and Habermas in Dialogue, Ethics*, 105, str. 46f; FERNANDES DE OLIVEIRA, Nythamar, "Critique of Public Reason revisited: Kant as arbiter between Rawls and Habermas", *Veritas*, 45/4 (2000): str. 583-606.

¹⁷ DI DŽORDŽ, Ričard T.: *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. str. 93.

¹⁸ Već je napomenuto da Rols Kantov pojam "umno" (vernunftig) prevodi sa "razložno" (reasonable), za razliku od "racionalnog" (rational), dok kada Kant govori o ljudima kao umnim bićima Rols govori o ljudima kao **razložnim i racionalnim** bićima. Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 164. Obzirom da postoje istraživanja koja utvrđuju razliku između Kantovog i Rolsovog pojma uma, mi ćemo za Kantove formulacije koristiti termin "umno", a za Rolsove termin "razložno". Vidi: O'NEILL, Onora: *Constructivism in Rawls and Kant*, u FREEMAN, Samuel (Ed.): *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge University Press, 2003. p.358,359.

ispravnost delanja ne čini zbir posledica već saobraznost sa moralnim zakonom. Kant dosledno izražava princip dužnosti u svom formalističkom etičkom pristupu. Delanje je ispravno ako ima određenu formu, a moralni zakon na najvišoj i najuopštenijoj ravni utvrđuje formu moralnosti.

Prva odlika forme umnog delanja je **doslednost**. Pravilo ispravnog delanja ne sme da bude u sebi protivrečno, i u meri u kojoj postoji sistem morala, moralni zahtevi ne smeju protivrečiti jedan drugom. Na primeru krađe možemo ilustrovati doslednost. Ukoliko bismo pokušali da opravdamo krađu, morali bismo da shvatimo da krađa znači uzimanje nečega što je tuđe, bez pristanka. Ukoliko smo dosledni u primeni takvog pravila to znači da je ispravno uzimati bilo šta što pripada bilo kome, tako da »tuđe« ili privatna svojina više ne postoji. Krađa nije dosledna jer pretpostavlja da drugi poštuju privatnu svojinu, dok kradljivac to ne mora.

Druga odlika je **univerzalnost** – ono što je umno za mene, umno je i istinito za druge; što je umno za bilo koga, mora biti umno i istinito za mene.¹⁹ Umnost kao kriterijum istinitosti se primenjuje na sva umna bića. Dakle, ako je pogrešno da drugi ubijaju, pogrešno je i da ja ubijem. Ako je pogrešno i nedopustivo da zločinac ubija ljudska bića, pogrešno je i nedopustivo da država ili društvo ubijaju zločinca, jer je i zločinac ljudsko biće. Univerzalnost znači da nema duplih standarda. Ako se određene opravdavajuće okolnosti kao što je samoodbrana primene za mene, one moraju biti primenjive i na sve ostale.

Treća odlika uma, koja po Kantu karakteriše moralni zakon i matematičke istine je **apriornost**.²⁰ Um je aprioran jer nije zasnovan na iskustvu, već važi pre svakog mogućeg iskustva. Um, moralni zakon i matematičke istine se primenjuju na iskustvo, ali nisu iz njega izvedeni, niti je njihova istinitost izvedena iz iskustva. Izvesno je da je 2 i 2 jednako 4 za sva umna bića, bez obzira da li ona to znaju ili ne, i bez obzira kakvi autoriteti to tvrde ili poriču. Isto tako je izvesno da je podmićivanje nemoralno za sva umna bića, bez obzira da li ona to prihvataju ili ne, i bez obzira na dobre ili loše posledice.

Moralni zakon izdaje zapovest koja je bezuslovna. Moralni zakon zahteva kategorički, a ne hipotetički. Hipotetički imperativ kaže da delanje treba ili ne treba izvršiti ukoliko se želi postići određeni cilj. Hipotetički imperativ odgovara formi **ako A, onda B**. Na taj način se može reći: **Ako ne želiš da oštetiš tržišnu privredu, potrošače/građane, radnike, i mnoge druge, nemoj podmićivati**. Na ovom mestu treba istaći Rolsov stav da je hipotetički imperativ "racionalan". Utilitaristička, ili bilo koja druga teleološka etika počiva na racionalnosti hipotetičkog imperativa.²¹

¹⁹ Ovdje se pokazuje još jedna razlika između Kantovog pojma umnosti i Rolsovog pojma razložnosti. Dok je Kantov stav da um iskazuje istinu za sve, po Rolsu su moguća "razložna neslaganja", mada je jasno da je razložno zastupati određeno stanovište, ukoliko ono zadovoljava standarde Javnog uma (Public Reason). Za ostale razlike vidi: O'NEILL, Onora: *Constructivism in Rawls and Kant*, u FREEMAN, Samuel (Ed.): *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge University Press, 2003. p. 354. f 20.

²⁰ Još je Lajbnic smatrao da je apriorna istina o suštini stvari, brojevima i geometrijskim telima, te dobroti i pravdi. Ipak, mora se reći da je Lajbnicova definicija apriornosti drugačija od Kantove, jer je u službi Teodiceje. Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 119.

²¹ Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 165.

Moralni zakon se ne iskazuje u hipotetičkoj formi, jer ukoliko ne obavezuje bezuslovno, nije moralni zakon. U kantovskoj, kategoričkoj formulaciji, zahtev moralnog zakona primenjenog na sadržinu podmićivanja glasi: **Ne podmićuj!** Iz same neispravnosti i nemogućnosti opravdanja takvog delanja proizlazi izbegavanje istog. Kant je dao tri formulacije kategoričkog imperativa, koje opisuju formalne uslove ispravnosti. Da bi delanje bilo moralno, ono mora 1. biti dosledno univerzalno, 2. poštovati umna bića kao svrhu po sebi, i 3. proizlaziti iz autonomije uma.²²

3. Test dosledne univerzalnosti

Kada se želi utvrditi ispravnost određenog delanja, na probu se ne stavlja specifična hotimična kretnja koju ljudsko biće čini u izvesnom kontekstu u izvesne svrhe. Konkretno delanje je individualno, a ne univerzalno. Univerzalno je samo pravilo ili načelo delanja, odnosno, Kantovim rečima *maksima delanja*. Maksimalno nekog delanja je brižljiv izraz ili opis njegovih bitnih obeležja. Ukoliko je iskazana u imperativnom obliku, kao u slučaju kategoričkog imperativa, ona je pravilo delanja.

Kada želimo da utvrdimo da li je određeno delanje ispravno, mi stavljamo na probu pravilo, načelo ili maksimu konkretnog delanja. Drugim rečima, kada posmatramo određeni slučaj kao što je ubistvo koje se opravdava samoodbranom, mi razmatramo da li je pravilo koje bi tu radnju izrazilo moralno ispravno. Tako je očigledno da je maksima »ubij samo u slučaju da jedino time možeš odbraniti svoj život ili živote nevinih ljudi!« ispravna, dok maksima »ubij kada god neko fizički nasrne na tebe!« to nije.

Kant podvlači razliku između hipotetičkog imperativa i kategoričkog imperativa tvrdeći da se za hipotetički imperativ ne može znati šta on sadrži dok mu nije pridodat iskustveni sadržaj. Nasuprot tome, kategorički imperativ je aprioran, dakle važi pre svakog mogućeg iskustva. Obzirom da je kategorički imperativ jednostavan poput matematičke istine, za njega se iz njegove umne forme odmah može zaključiti sadržaj. Iako smo rekli da postoje tri formulacije²³ kategoričkog imperativa, to su tri formulacije jednog jedinog kategoričkog imperativa kao **univerzalnog i samodoslednog apriornog** proizvoda uma.

Kant izričito kaže: »postoji samo jedan jedini kategorički imperativ, i to ovaj: *Delaj samo prema onoj maksimi za koju u isto vreme možeš želeći da ona postane jedan opšti zakon.*«²⁴

²² Različiti autori daju različite klasifikacije i nazive navedenih formulacija. Vidi: BLEKBURN, Sajmon: *Kategorički imperativ*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 47-54, pogotovo str. 51.; BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 55-102.; BOVI, Norman: *Kantijanski pristup poslovnoj etici*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. pp 103-126.; DI DŽORDŽ, Ričard T.: *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. str. 93-96.

²³ Rols podvlači razliku između moralnog zakona, kategoričkog imperativa koji je jedan i procedure primene kategoričkog imperativa (CI procedure), koja ima tri formulacije. Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 167.

²⁴ KANT, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981. str. 62. Istaknuto u originalu.

Ukoliko pravilo ili maksima delanja mogu dosledno da se univerzalizuju, odnosno da se primenjuju jednako na sve, to delanje je ispravno. Delanje koje nam se nalaže mora biti takvo da u njegovom činjenju nema ničega što bi ometalo ili sprečavalo druge da čine isto to. Delanje koje nema ovu formu nije ispravno.²⁵

Test dosledne univerzalnosti kategoričkog imperativa je načelo po kome je moguće vrednovati različite vrste heteronomne, konvencionalne moralnosti, koje bi se po Veberovoj tipologiji mogle nazvati tradicionalnim društvenim delanjem. Naime, rečeno je da različite deontološke tradicije uprkos zajedničkom rečniku dužnosti nalaze svoje utemeljenje u različitim autoritetima. Zbog toga što različiti ljudi imaju različit konvencionalni moral, a po nekim pitanjima i potpuno suprotstavljen, delatnim subjektima (pogotovo u pitanjima legitimizovanja politike, ekonomije i prava) je potrebno načelo delanja koje razrešava pitanje moralnog relativizma i moralnog skepticizma, a zakonodavcu i sudiji je po prirodi stvari potreban metod opravdanja koji nije moguće relativizovati.

Kao odličan primer primene testa dosledne univerzalnosti možemo navesti pretpostavljeno moralno promišljanje (ili moralnu intuiciju)²⁶ osoba koje su skrivale Anu Frank, jevrejsku devojčicu pod vlašću nacista. Zakoni su tretirali bilo koju osobu koja pomaže jevrejima kao zločinca. Konvencionalni moral je nalagao da su jevreji kao narod rđavi i da ih samim tim treba izdvojiti od «normalnog» sveta. Ipak, ni nalozi zakona, ni zahtevi konvencionalnog morala ne mogu biti dosledno univerzalizovani, jer su utemeljeni na iracionalnom strahu i mržnji. Pomaganje progonjenoj devojčici je moguće primeniti na sve, i ne postoji ništa što bi u takvom delanju sprečavalo druge da dosledno čine to isto.

Ovaj primer je isto toliko očigledno ispravan sa moralne tačke gledišta, kao što je institucija ropstva apriori pogrešna, ma koliko da je opasno govoriti ili činiti u skladu sa naložima savesti. Činjenica da su postojala i postoje društva čiji društveni (konvencionalni, heteronomni) moral podržava mnjenje da su određeni ljudi «ropskog» karaktera, te smatraju rasnu ili etničku segregaciju poželjnom ne umanjuje moralni autoritet uma i vrednost testa dosledne univerzalnosti kao način praktičkog promišljanja ispravnosti.²⁷

Autoritet ispravnog delanja kategoričkog imperativa je autoritet uma, a ne ovog ili onog društva ili dogmatske vizije božanskog. Samim tim, test dosledne univerzalnosti je načelo koje mogu prihvatiti svi delatni subjekti kao umna bića, nezavisno od tradicije kojoj pripadaju. Zaista, poslovna etika kao disciplina, pravna etika i etički kodeksi javnog i političkog delovanja mogu biti zasnovani na Kantovom kategoričkom imperativu, i primenjivati test dosledne univerzalnosti kao probni kamen ispravnog i opravdanog delanja.

²⁵ Bovi pri razmatranju testa dosledne univerzalnosti govori o “samoporažavajućoj prirodi nemoralnih radnji. Vidi: BOVI, Norman: *Kantijanski pristup poslovnoj etici*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 105.

²⁶ Rols insistira da Kantov cilj nije da uči ljude šta je dobro i zlo, jer oni to već znaju, već da jasno izrazi moralni zakon, odnosno da ga približi intuiciji. Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 211.

²⁷ Rols podvlači da Kant, kao i Lajbnic, razlikuje tačku gledišta praktičkog promišljanja (deliberation) od tačke gledišta prirodnih nauka ili društvene misli (“treba” je različito od “jeste”). Vidi RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 140.

Neki autori iz oblasti ekonomije i biznisa smatraju da kategorički imperativ nije uopšte univerzalan i to dokazuju na već pomenutom primeru krađe. Krađa predstavlja glavni problem u svetu poslovanja i postoje stanovišta po kojima je krađa, ili čak i nasilje, potpuno opravdano u uslovima siromaštva i bede. Oni tvrde da iako postoji praksa privatne svojine, maksima koja dopušta krađu nije sama po sebi kontradiktorna, jer nema ničeg samokontradiktornog u svetu bez prakse privatne svojine.²⁸

Bovi na primeru prakse čekanja u redu pokazuje kako navedeni argument ne ruši univerzalnost. On kaže da nema ničeg nekonzistentnog u vezi sa društvom koje nema ovu praksu. »Međutim, u društvu koje stvarno ima ovu praksu, upadanje preko reda je moralno pogrešno. Maksima na kojoj se zasniva čin upadanja preko reda ne bi mogla da postane univerzalni zakon. Pokušaj da se univerzalizuje upadanje preko reda razara sam pojam reda.«²⁹

Samim tim, prva formulacija kategoričkog imperativa je delotvorna za opravdanje pravila **bilo koje ustanove ili prakse**. Kada god postoji konflikt moralnih zahteva, Kantov test dosledne univerzalizacije određuje koja maksima delanja je ispravna. Takvi konflikti se najčešće pojavljuju u međunarodnim odnosima, pitanjima prava naroda i internacionalnom biznisu, i vrlo često dovode do zagovaranja moralnog relativizma ili nasilnog nametanja sopstvene tradicije. Kategorički imperativ jasno pokazuje koje su prakse neprihvatljive, i kako treba postupati kada zakoni čute, političari su korumpirani a ekonomija zasnovana na nepravdi i izrabljivanju.

Za konflikt različitih konvencionalnih moralnosti je tipičan primer britanskog kolonijalnog generala Napiera, koji je smatrao da donosi blagodeti civilizacije »inferiornim rasama« u Indiji. Kada su indijski bramani protestovali protiv zabrane *satija* – spaljivanja udovica na posmrtnim lomačama njihovih muževa, govoreći da oni vrše svoju dužnost i vekovni običaj, on je odgovorio jednostavno i arogantno: »I u mojem narodu postoji običaj. Ako muškarci spale na lomači živu ženu, mi ih objesimo. Hajdemo se svi držati svojih narodnih običaja!«³⁰

U prilog primenljivosti Kantovog kategoričkog imperativa se može istaći univerzalni ugled i poštovanje koji se stižu stavom moralne dužnosti. Di Džordž u svom razmatranju prakse potkupljivanja navodi primer kompanije Galf oil, koja je posle lošeg iskustva sa skandalom uvela striktnu politiku zabrane davanja mita bez obzira na ucene korumpiranih političara. Zvaničnici u toj kompaniji su ranije bili umešani u korupciju zato što su lokalni političari pretili da će nacionalizovati vlasništvo kompanije i podbuniti stanovništvo ukoliko ne budu isplaćeni. Kada je korupcija obelodanjena, uprava je

²⁸ Vidi: BOVI, Norman: *Kantijanski pristup poslovnoj etici*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 107-108. Pitanje opravdanosti društvenih i ekonomskih nejednakosti je razrešeno u Rolsovoj Teoriji pravde, i time se na ovom mestu nećemo baviti. Vidi: ROLS, Džon: *Teorija Pravde*, CID, Podgorica, 1998.; i VAN PARIJS, Phillippe: *Difference Principles*, u FREEMAN, Samuel (Ed.): *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge University Press, 2003. p. 200-240. Inače, Rols je vrlo ozbiljno razmotrio Marksovu kritiku liberalizma u svojoj ponovnoj formulaciji "pravde kao nepristrasnosti". Vidi: RAWLS, John: *Justice as Fairness: a restatement*, Harvard University press, London, 2001. str. 176.

²⁹ BOVI, Norman: *Kantijanski pristup poslovnoj etici*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 108.

³⁰ VOLF, Miroslav: *Isključenje i zagrljaj*, STEPress, Zagreb, 2002.; V *Ugnjetavanje i pravda*, str. 199.

odlučila da zauzme čvrst stav. Umesto priprećene nacionalizacije, došlo je do pozitivne reakcije i podrške lokalnog stanovništva, a posao nije smanjio profit.³¹

Ipak, iako trebanje nekog delanja implicira mogućnost za samo delanje, mogućnost ne znači samim tim i htenje. Drugim rećima, možemo testom dosledne univerzalnosti lako utvrditi koje akcije su ispravne a koje neispravne, ali samo znanje ne znači da će se i delati ispravno³². Motivacija da se vrši nemoralno delanje može biti jaća od motivacije da se dela u skladu sa savešću. Pretpostavljena mogućnost smanjenja profita je navela zvaničnike kompanije Galf oil da prvo učestvuju u korupciji, pa tek kada je korupcija objavljena zauzmu čvrst stav. Niko nije tvrdio da ne zna kako je korupcija nemoralna, već su »opravdanja« tražena u spoljašnjem pritisku, i u argumentaciji kako korupcija nije proizvela žrtve. Javna reakcija je pružila spoljašnji pritisak za ispravno delanje a činjenica da profit nije smanjen je učvrstila striktnu politiku zabrane davanja mita. U većini slučajeva delatni subjekti koji nemoralno postupaju i imaju svest o neispravnosti postupka i računaju na činjenicu da ne rade svi isto što i oni.³³

Poznato je da su opasnosti od ispravnog delanja u slučaju pomagaća Ane Frank bile stravične. Nacistički zakoni su se postarali za to da ispravno delanje bude ravno samoubistvu. Iako je spoljašnji pritisak u ovom slučaju bio izuzetno jak, te osobe nisu posustale već su izabrale delanje po savesti. Za razliku od njihovog moralnog heroizma, koji se odlikuje upravo čvrstinom odupiranja pritisku, Galf oil je primer delatnog subjekta koji inicijalno podleže spoljašnjem pritisku. Iako smo naveli da je delanje kompanije Galf oil u oba slućajava motivisano spoljašnjim pritiskom³⁴, to nikako ne znači da njihovo priznavanje greške nije validno. Sam pojam moralnog suđenja pretpostavlja slobodu delatnog subjekta, a time i mogućnost da se pogreši. Pojam slobode podrazumeva upravo prihvatanje odgovornosti i u slučaju ispravnog i u slučaju pogrešnog delanja.

Kao što smo videli test dosledne univerzalnosti nam govori šta je ispravno a šta neispravno, ali Kantova proba je logička i pojmovna, i ne bavi se pitanjem da li svako vrši ili bi vršio ispravno delanje. I sam Kant je, po Rolsovom mišljenju³⁵, uvideo da je potrebna dodatna eksplikacija kategoričkog imperativa, kako bi kategorički imperativ (koji je jedan), bio bliži moralnoj intuiciji, tako da je izražena ne samo forma, nego i svrha i volja moralnog zakona.

4. Uvažavanje umnih bića

Kant se ne bavi pitanjem razvoja moralne svesti, već polazi od praktičkog uma u punom, zreлом kapacitetu. Kao što je već rećeno, ideja uma podrazumeva kauzalitet

³¹ Vidi: DI DŽORDŽ, Rićard T.: *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. str. 86.

³² Na ovoj razdvojenosti moralnog znanja od moralne motivacije insistira Habermas. Vidi: HABERMAS, Jürgen: *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*, Polity Press, 2005., A Genalogical Analysis of the Cognitive Content of Morality, str. 3-46.

³³ Mnogi Kantu prigovaraju nesposobnost da objasni sveprisutnost pogrešnog činjenja. Vidi: O’NIL, Onora: *Kantijanska etika*, u ORLIĆ, Ranko (priř.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 21.

³⁴ Vidi: DI DŽORDŽ, Rićard T.: *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. str. 86.

³⁵ Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 167, 182, 206

slobode, za razliku od prirodnog, uzročno-posledičnog kauzaliteta razuma. Distinkcija između ovih pojmova je veoma bitna za shvatanje važenja moralnog zakona. Kant pretpostavlja slobodu svakog ljudskog bića, pa čak i kada ono nije svesno odgovornosti koju sloboda sa sobom nosi. Svako ljudsko biće je makar potencijalno umno i slobodno, i to čini osnov humanosti (čovečnosti).

Shodno tome, druga formulacija kategoričkog imperativa, ili Kantovim rečima praktični imperativ glasi: »*Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo.*«³⁶ Umno biće može da pojmi potrebu za doslednošću delanja i takođe je svesno da je ličnost entitet vredan po sebi. Ličnost je cilj po sebi i zbog toga je svako ljudsko biće značajno, ima svoje dostojanstvo i vredno je poštovanja.

Kant je na više mesta navodio dodatna određenja humanosti, kako bi pojasnio praktički imperativ. Rols ih sumira sledećim rečima: »humanost u nama prosto čine moći mišljenja i uma, te moralnog suđenja i osećanja. Tretirati osobe kao svrhu u pitanjima pravde – tretirati ljudskost u njima kao svrhu – i nikad kao puko sredstvo, znači ophoditi se na način koji se javno može opravdati pred sudom njihovog i zajedničkog ljudskog uma, i nuđenje takvog opravdanja kada prilike zahtevaju.«³⁷

Di Džordž u svojoj recepciji Kanta smatra da se postupak koji umna bića zaslužuju kao cilj po sebi, može posmatrati i kao pitanje prava. On navodi primere prava na život i svojinu koji nameću drugima zabranu lišavanja i u nekim slučajevima obavezu pomoći pri čuvanju života ili svojine. Ljudi imaju prava zbog umne prirode svog bića, nezavisno od iskustva i posledica, i nedopustivo je njihovo narušavanje zarad društvene koristi.³⁸

Boutrajt prenosi primere primene druge formulacije u domenu prava (moralnih i zakonskih). On smatra da je utemeljenje Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija deontološko i kantijansko. Svakako je očigledno da utilitarizam, ili bilo koja druga teleološka doktrina ne može dosledno i adekvatno utemeljiti član 5. ove deklaracije koji kaže: »Niko neće biti podvrgnut mučenju ili okrutnom, nehumanom ili ponižavajućem postupku ili kažnjavanju.«³⁹ Činjenica da se ova deklaracija (pogotovo u navedenom članu) krši u nekim zemljama ne umanjuje njenu evidentnu (apriornu) ispravnost.

I prava radnika, pogotovo u domenu otpuštanja i doličnog postupka (due process), što je uvek osetljiva tema u ekonomiji i biznisu, imaju jasno deontološko utemeljenje u drugoj formulaciji kategoričkog imperativa (ili praktičkom imperativu). Konvencija koju je donela Međunarodna organizacija rada (i koju su zakonskim pravom učinile sve razvijene zemlje, osim SAD) u članu 4 određuje opravdane i neopravdane uslove prestanka radnog odnosa, u članu 7 utvrđuje pravo radnika na informacije i u članu 8 pravo na neutralnog arbitra u slučaju da su uvereni u nepravdu otpuštanja.⁴⁰

³⁶ KANT, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981. str. 74. Istaknuto u originalu.

³⁷ RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 192.

³⁸ Vidi: DI DŽORDŽ, Ričard T.: *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. str. 97. Potrebno je opet naglasiti da Di Džordž umna bića naziva racionalnim bićima.

³⁹ Navedeno prema: BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 78,79.

⁴⁰ Vidi: BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 80..

Boutrajt dalje razmatra odnos između moralnih i zakonskih prava i zaključuje da moralna prava omogućuju opravdanje zakonskih prava i procenjivanje pravnih (političkih i ekonomskih) sistema i odnosa u kojima adekvatna zakonska prava nisu garantovana ili se ne primenjuju.⁴¹ Kategorički imperativ daje jasan metod za utemeljenje moralnih prava, i legitimizaciju zakonskih prava.

Na primeru već pomenutog britanskog kolonijalnog generala možemo dodatno proveriti upotrebljivost druge formulacije. Test dosledne univerzalnosti maksime **Obesi sve koji spaljuju žene!** bi mogao biti upotrebljen za opravdavanje njegovih postupaka. Obestiti svakog ko spaljuje žene je savršeno dosledno. Čak se možemo i složiti sa stavom nedopustivosti spaljivanja udovica. Priprećena kazna je verovatno navela neke da odustanu od tog vekovnog običaja i dužnosti tog konkretnog konvencionalnog morala. Ipak, praktični imperativ jasno stavlja do znanja da je **i vešanje nedopustivo, i arogancija generala nemoralna**, jer tretira počinioca kao sredstvo. I sama smrtna kazna je nedopustiva, jer ukoliko razmatramo njenu društvenu korist na utilitaristički način mi tretiramo čoveka kao puku stvar.⁴²

Primat isključivo instrumentalno racionalne argumentacije može biti dalekosežno opasan ukoliko nije ograničen umnim pravima i slobodama čoveka.⁴³ Razmotrimo ovaj sled: priprećenom smrtnom kaznom i povremenim izvršenjem pojačavaju se loše posledice onima koji bi hladne glave proračunavali koristi i rizike nečijeg ubistva. Isto tako, društvo ne mora da troši novac poreskih obveznika na skupu produženu egzistenciju potpuno neproaktivnog člana. Policajci, zatvorski stražari i njihove porodice ne moraju da strepe da će nastradati čuvajući zatvorenika. Društvo, porodice i prijatelji žrtava će dobiti zadovoljštinu i osvetu. Po izvršenju smrtne kazne se organi, koža i sve ostalo na lešu mogu prodati ili iskoristiti kako bi se naplatio zatvorenikov boravak u zatvoru do izvršenja kazne.

Zagovornici smrtne kazne i utilitaristi nikad ne idu toliko daleko u proračunu korisnosti, jer su zakočeni moralnim gnušanjem konvencionalnog morala (i/ili moralne intuicije). Ipak, ukoliko postoji moralno gnušanje na kraju utilitarnog sleda zbog tretiranja čoveka kao stvari, to pokazuje da je bilo razloga za gnušanje i na početku, jer je ljudsko biće od početka tretirano kao sredstvo.⁴⁴ Zahvaljujući drugoj formulaciji kategoričkog imperativa je vrlo lako utvrditi neispravnost mnogih delanja koje zahtevaju ili očekuju različita društva i zajednice.

Kantova formulacija praktičnog imperativa i ukorenjenost praktičkog u pojmu slobode imaju dalekosežne posledice u različitim oblastima praktičkog delanja. Zamerka da praktički imperativ samo drugačije formuliše zlatno pravilo koje glasi: »Quod tibi non

⁴¹ Vidi: BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIC, Ranko (prirednik): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 83

⁴² Ovaj primer je jedno tumačenje kategoričkog imperativa i kantijanske tradicije primenjeno na pitanje smrtne kazne. Sam Kant je imao drugačiji stav po pitanju smrtne kazne.

⁴³ Rols insistira da upotreba hipotetičkog imperativa ili utilitarne racionalnosti mora stojati u odnosu subordinacije prema ograničenjima primene kategoričkog imperativa (CI procedure), ili onim što Rols naziva "razložno". Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str.222,223.

⁴⁴ Rols vrlo jasno pokazuje kako navod nekih utilitaristi da njihova doktrina tretira ljude kao svrhu time što proračunava želje i naklonosti svih promašuje smisao praktičkog imperativa. Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 198.

vis fieri« (ne čini drugima što ne želiš tebi da se čini) u stvari ukazuje na značaj kategoričkog imperativa i umnog stava u svim domenima praktičkog. Komentarišući Kantov primer kriminalca koji se na sudu poziva na zlatno pravilo, Rols utvrđuje da sa stanovišta umnosti, koje jedino može opravdati postupke ili institucije, »kriminalac mora proceniti akcije sudije promišljajući u skladu sa primenom kategoričkog imperativa (CI procedure), a ne sa stanovišta vlastite situacije i želje da izbegne zasluženu kaznu.«⁴⁵

Uračunljivost je pojam izveden iz umnosti, i u potpunosti zavisi od slobode delatnog subjekta. Maloletna lica, kao i duševno obolela lica za koja se može utvrditi da nisu svesni svojih akcija nemaju pun moralni kapacitet. Samim tim imaju umanjenu zakonsku odgovornost (prekršajnu i krivičnu). Takva lica nemaju poslovnu sposobnost i nisu u mogućnosti da slobodno raspolažu sopstvenom imovinom. Pravo glasa lica stiču punoletstvom, odnosno onda kada su potpuno slobodni i moralno odgovaraju za svoj izbor. Punoletstvo se na engleskom jeziku kaže *Age of Reason*, i u bukvalnom prevodu znači »umno doba«.

Pojam slobode kao koren odgovornosti ima implikacije i u svakodnevnom pravno političkim odnosima. Pojam kazne u pravu više nikako ne može legitimno da znači odmazdu društva. Telesne kazne su zabranjene i vodi se računa (ili je to očekivano) o dostojanstvu lica koja su lišena slobode. Osim prava na život, slobodu i ličnu sigurnost (koja su garantovana članom 3), i zaštite humanosti (već navedeni član 4), Član 9 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija izričito kaže: »Niko neće biti podvrgnut proizvoljnom hapšenju, zadržavanju u pritvoru ili progonstvu.«⁴⁶

Politički ideal demokratskog društva izvire iz prava i sloboda čoveka i građanina. Samim tim, ljudi imaju prava zbog umne prirode svog bića, nezavisno od iskustva i posledica, da vladaju samim sobom. Kao što imaju prava da na slobodnim i pravičnim (free and fair) izborima biraju i smenjuju predstavnike vlasti, imaju pravo i da ospore legitimitet određenog režima ili određenog zakona koji zadire u ljudska prava i slobode putem građanske neposlušnosti.⁴⁷

U ekonomskom, pravnom i političkom smislu praktički imperativ dopunjuje prvu formulaciju kategoričkog imperativa. Već smo utvrdili da je test dosledne univerzalnosti veoma upotrebljiv kada je potrebno pronaći univerzalni princip delanja imajući u vidu heterogena očekivanja i običaje. Delatni subjekti moraju uskladiti raznorodne zahteve stejkholdera (deoničara, zaposlenih, klijenata i široke javnosti), pravnih i fizičkih lica, građana i institucija. Isto tako, potrebno je imati moralni kompas u promenljivoj pravno-političkoj sferi i turbulentnom ekonomskom okruženju. Ličnost svakog klijenta, zaposlenog, investitora i sl. je jednako cilj po sebi i zbog toga je poslovni imperativ (ili ekonomski praktički imperativ) uvažavanje dostojanstva i poštovanje svih na koje

⁴⁵ RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 199.

⁴⁶ Na ovom mestu bi se moglo dodati: ma koliko koristi to proizvelo "državnom razlogu" ili društvu. Navedeno prema: BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 79.

⁴⁷ Rols je u svojoj *Teoriji pravde* izneo kantijansko deontološko opravdanje građanske neposlušnosti. Vidi: ROLS, Džon: *Teorija Pravde*, CID, Podgorica, 1998. VI 53.,55.,57.i 59. ; GUTMANN, Amy: *Rawls on the Relationship between Liberalism and Democracy*, u FREEMAN, Samuel (Ed.): *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge University Press, 2003. p. 168-199.

poslovanje ili ekonomska politika utiče. Isto tako, ličnost svakog građanina je jednako cilj po sebi i zbog toga je pravno-politički praktički imperativ uvažavanje dostojanstva i poštovanje svih na koje zakon, sudska odluka ili politika utiče.

Ljudskost treba da bude prava mera i krajnja svrha ekonomske, pravne i političke racionalnosti. Racionalno treba da bude vođeno umnim. Džon Rols takav stav izlaže sledećim rečima: »...racionalno je uokvireno i apsolutno podređeno proceduri koja u sebi sadrži ograničenja kategoričkog imperativa, ili onoga što ja zovem »razložno«. Ovom procedurom se određuju dozvoljive koncepcije dobra i njihovi prihvatljivi ciljevi.⁴⁸

5. Autonomija

Kant smatra da su zbog zasnovanosti na heteronomiji volje (ili zasnovanosti na tuđem autoritetu) svi raniji naponi preuzimani radi pronalaženja moralnog principa morali da promaše suštinu: »Videlo se da je čovek svojom dužnošću vezan za zakone, ali nikome nije palo na pamet da je čovek potčinjen *samo svome vlastitome*, ali ipak *opštem zakonodavstvu*, pa je obavezan da postupa samo shodno svojoj vlastitoj volji, koja je u pogledu prirodne svrhe opšte zakonodavna. Jer kada se čovek zamišljao potčinjen samo jednome zakonu ma kojem, onda je zakon morao da sobom nosi neki interes kao nadražaj ili prinudu, jer kao zakon on nije proizašao iz *čovekove* volje, već je ona *nečim drugim* bila zakonski prinuđena da postupa na izvestan način. ... Iz nekog izvesnog interesa nikada se nije dobila dužnost već nužnost radnje.«⁴⁹

Istinska ispravnost delanja i moralnost ne može biti nametnuta spolja, jer je deo umne prirode ličnosti kao delatnog subjekta. Istinski moralni zakon je samonametnut i samoprihvaćen, iako mnogi ljudi svesno delaju nemoralno ili samo na ravni konvencionalnog morala, zato što društvo to od njih očekuje. Sledeći Kanta, Rols zaključuje da akcije u skladu sa dužnošću, učinjene iz naklonosti (svrhe, cilja) imaju legalitet, dok tek akcije iz dužnosti i u skladu sa dužnošću imaju legitimitet.⁵⁰

Sada je jasno izraženo zašto možemo pomagače Ane Frank navoditi kao primer moralne ispravnosti, a ne lude hrabrosti. Za razliku od većine delatnih subjekata, ispravno delanje nije učinjeno usled spoljašnjeg pritiska. Spoljašnji pritisak je bio uperen protiv delanja po savesti, ali je moralni zakon nadvladao zakonsku prinudu. Moralna dužnost je nadvladala pretnju fizičkom silom i nužnost pokoravanja spoljašnjim autoritetima.

⁴⁸ "Unrestricted rationality, or the rational, is framed by, and absolutely subordinated to, a procedure that incorporates the constraints of the CI procedure, or what I shall call "the reasonable". It is by this procedure that admissible conceptions of the good and their permissible ends are specified" Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 223.

⁴⁹ KANT, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981. str. 79. Istaknuto u originalu.

⁵⁰ Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 177. U sličnom tonu, Habermas smatra da iako je za pravnu normu dovoljan legalitet, odnosno ponašanje koje se konformira zakonu, zakon mora u svakom trenutku učiniti mogućim više od običnog legaliteta, naime poštovanje zakona zasnovano na uvidu u legitimitet pravnog poretka. Vidi: HABERMAS, Jürgen: *Justification and Application*, Polity Press, 2005. str. 156.

Autonomija ličnosti je načelo istinske moralne vrednosti, i sadrži tri vida: slobodu, dragovoljno prihvatanje moralnog zakona, i univerzalnu prihvatljivost tog zakona.⁵¹

Ljudska bića su sposobna da nadziru, vode i po potrebi koče svoje nagone, strasti i porive, i mogu ispitati svoje postupke pre nego što ih počine. Sposobnost umnog bića da tako postupa nosi sa sobom obavezu da tako postupa, a to tvori njegovu slobodu. Bića koja su vođena isključivo svojim nagonima, strastima i porivima nisu slobodna. Već je pomenut pojam uračunljivosti koji proizlazi iz pojma slobode. Tako niko ne može razmatrati moralnu (ili krivičnu ili političku) odgovornost životinja, osim ako ne piše satiru ili komediju. Isto tako, za ekonomsku štetu koju napravi maloletnik, duševno oboleli ili životinja mogu odgovaraju samo roditelji, staratelji ili vlasnik životinje.

Sloboda samoodređenja je sposobnost ljudskog bića da dela moralno ili nemoralno. Ova sloboda postaje umna moralna sloboda kada je doneta odluka da se dela u skladu sa umnim moralnim zakonom. Ta odluka je isto tako valjana čak iako je doneta posle pogrešne odluke. Odgovornost za pogrešne odluke potvrđuje status umnog bića. Tako je odgovaranje za počinjeni zločin, i naknadno lišavanje slobode počinioaca, potvrđivanje njegove slobodne volje. Pretpostavlja se da svako umno biće može dostići umnu moralnu slobodu.

Moralna bića daju sama sebi moralni zakon, jer kao cilj po sebi nisu nikome potčinjena. Iako svaka osoba daje sebi moralni zakon, to ne označava puku samovolju bez ikakve odgovornosti, jer um (koji je isti za sva umna bića) i njegovi zahtevi određuju šta može biti moralni zakon. Kategorički imperativ je isti za sve delatne subjekte, iako ga delatni subjekti sami nameću i sami prihvataju.⁵²

Univerzalna prihvatljivost moralnog zakona proizlazi iz činjenice da moralna bića sama sebi dosuđuju moralni zakon. Umna bića prihvataju ograničanja onoga što dopuštaju sebi da čine u bilo kojoj sferi delanja, jer shvataju da ne žive sami, i da je granica njihove slobode – sloboda drugog. Shvataju nužnost ograničavanja sopstvenog praktičkog delanja, kao što i od drugih očekuju da ograniče svoje. Kantova proba moralnosti određenog delanja nije u pitanju da li ga ljudi zaista prihvataju, već da li bi ga sva umna bića mogla prihvatiti bez obzira na to da li vrše ili trpe delanje. Drugim rečima, nepravda je nepravda bez obzira da li je ja trpim ili vršim. Činjenica da ljudi češće primećuju nepravdu kada je njima učinjena, a ređe kada je vrše ne smanjuje univerzalnost ovakvog pristupa.⁵³

Može se reći da tri formulacije kategoričkog imperativa izražavaju formu, svrhu i volju moralnog zakona, ili Kantovim rečima formu, materiju i potpunu odredbu. Shodno tome treća formulacija Kantovog kategoričkog imperativa glasi: »*Postupaj prema onim*

⁵¹ Vidi: DI DŽORDŽ, Ričard T.: *Poslovna etika*, Filip Višnjić, Beograd, 2003. 4. Moralna dužnost, prava i pravda, str. 89-116.

⁵² Posle razmatranja Kantove treće formulacije Rols zaključuje: "Thus all the moral norms to which we are legitimately subject are norms we can view ourselves as legislating as reasonable and rational persons". RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str.206.

⁵³ Onora O'Nil komentariše čestu optužbu upućenu Kantu da ne može da objasni pogrešno činjenje sledećim rečima: "Ova optužba verovatno odražava neuspeh da se odvoji zahtev da slobodni agenti moraju da budu sposobni da se ponašaju autonomno ... od zahteva da slobodni agenti uvek postupaju autonomno." O'NIL, Onora: *Kantijanska etika*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 21.

*maksimama koje u isto vreme mogu imati za predmet same sebe kao opšte prirodne zakone. Takva je formula apsolutno dobre volje.*⁵⁴

Kada se razmatra primenljivost treće formulacije kategoričkog imperativa, logika stvari vodi ka pitanjima prava i pravde. Pravo na informacije je ukorenjeno u zahtevu za autonomijom. Boutrajt podvlači razliku između utilitarističkog stava da je neophodno uskraćivanje informacija zarad neke dobrobiti (pacijenta, radnika ili građanina) i kantijanskog stava da bez odgovarajućih informacija oni ne mogu da donose odluke o stvarima koje ih se tiču.⁵⁵

Obzirom da je sfera ekonomije i biznisa najčešće sklona da odbaci argumente ispravnosti kao »loše za posao«, te da sfere politike i prava često prate ekonomski stav kao najefikasniji, valja se osvrnuti na praktičku primenljivost argumenata ispravnosti. Na kraju rasprave o primeni formulacija kategoričkog imperativa Bovi iznosi kantijanske principe koji utemeljuju »poslovnu firmu kao moralnu zajednicu«:

1. Poslovna firma treba da razmotri interese svih koji su u bilo kakvoj vezi sa njenom delatnošću u svim odlukama koje donosi.
2. Firma treba da dozvoli svima na koje utiču njena pravila i politike da učestvuju u određivanju ovih pravila i politika pre njihove primene.
3. Ne bi trebalo ni u jednoj odluci da se desi da interesi jednog od učesnika u organizacionom životu imaju prioritet.
4. Kad se dogodi da interes jednog skupa učesnika u organizacionom životu mora da se potčini interesima drugog skupa učesnika u organizacionom životu, odluka ne bi smela da se donese samo na osnovu toga što je broj učesnika u jednom skupu veći od broja učesnika u drugom skupu.
5. Ne može se usvojiti nijedno pravilo niti praksa koje nije konzistentno s prvim dvema formulacijama kategoričkog imperativa.
6. Svaka firma koja stvara profit ima ograničenu, ali nepatvorenu, dužnost da stvara dobro.
7. Svaka poslovna firma mora da utvrdi procedure koje osiguravaju da u odnosima među svim učesnicima u organizacionom životu vlada pravda.⁵⁶

Nije slučajno što Bovi pominje samo prve dve formulacije kategoričkog imperativa u svojim kantijanskim principima. Svestan problema primene zahteva za autonomijom u svetu poslovanja, on izričito kaže sledeće: »Čak i kad Kant ne bi bio u pravu u vezi sa nužnošću čistog motiva da bi jedan čin bio moralan, on još uvek ima mnogo toga da ponudi etičaru u svetu poslovanja.«⁵⁷

Iako je već na više mesta naglašeno da je Kantov kategorički imperativ primenljiv u svojim formulacijama, strogi zahtevi treće formulacije, koji činje njegovu moralnu vrednost, umanjuju mogućnost primene u ostalim praktičkim disciplinama. Drugim

⁵⁴ KANT, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981. str. 85. Istaknuto u originalu.

⁵⁵ Vidi: BOUTRAJT, Džon: *Kantijanska etika i prava*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 73,74.

⁵⁶ BOVI, Norman: *Kantijanski pristup poslovnoj etici*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str. 116,117.

⁵⁷ BOVI, Norman: *Kantijanski pristup poslovnoj etici*, u ORLIC, Ranko (prir.): *Kant i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2004. str.121.

rečima, iako je autonomija volje bez oslanjanja na spoljašnju prinudu vrhovni ideal moralnog delanja, mnogi smatraju da ono što je Kant zahtevao u svojoj etici ima ograničenu primenu u pravu, politici i ekonomiji.

Primeri primene kategoričkog imperativa navedeni u prethodnim formulacijama nisu uopšte potrebni prema strogom shvatanju treće formulacije, jer se potkrepljuju racionalnom argumentacijom i hipotetičkim imperativom, a ne umnim zahtevom kategoričkog imperativa. Um, dužnost, sloboda i moralni zakon u strogoj kantovskoj formulaciji postavljaju ideale i ne pogađaju se oko primene. Um je strogo postavljen iznad razuma i nije mu potrebno racionalno sagledavanje posledica delanja, kako bi se pravila primenjivala.

Rols je uložio velik trud da pronađe rešenje za prihvatljivost i primenljivost svih formulacija kategoričkog imperativa, i to mu je pošlo za rukom pri razmatranju superiornosti opšteg interesa nad posebnim i pojedinačnim interesima. On tvrdi da Kant ne zagovara bezinteresno delanje, ili moralističko smatranje interesa »prljavim«, te da po Kantu postoji struktura interesa koji motivišu delanje, a da praktički interes moralnog zakona ima prioritet. »Akcije osoba sa potpuno dobrom voljom ... često uključuju obe vrste interesa: praktički interes preuzet iz principa praktičkog uma i interes za objekte potreba i naklonosti.«⁵⁸

Ipak, i u Rolsovoj argumentaciji primenljivost kategoričkog imperativa ili umnih ograničenja racionalnog delanja počiva na pravnim i političkim institucijama. Neosporno je da politički ideal i ideja prava izvire iz autonomije i slobode umne pravno-političke zajednice, koja čini osnov moguće umnosti države, ali je isto tako neosporno da ekonomski interesi tvore spoljašnji pritisak za utilitarni »državni razlog«. Ukoliko Kantov ideal nije i primenjivan, a ne samo primenjiv u načelu, i nije jasno data čak i utilitaristima primenljiva i prihvatljiva dodatna afirmacija opšteg interesa, politička realnost je prepuštena makijavelističkoj racionalnosti, a zakoni trenutnim interesima koji racionalno vode računa o legalitetu, a ne i o legitimitetu.

U ekonomiji i biznisu nije lako bez spoljašnjeg pritiska ubediti delatne subjekte da su potrebna ograničenja racionalnosti. Stav je mnogih ekonomista da etika zahteva bezinteresno delanje na sopstvenu štetu i time uopšte nije primenjiva u ekonomiji i biznisu. Po njihovom mišljenju politička i pravna sfera su zadužene za opšti interes, dok ekonomske organizacije treba isključivo da prate posebne i pojedinačne interese u okviru zakonske regulative, kakva god ona bila.⁵⁹

Moralne vrednosti i ekonomski praktički imperativ koji zahteva da se svi stejkholderi tretiraju sa poštovanjem i uvažavanjem mogu biti i dugo su bili potpuno ignorisani. Česta je predrasuda i ubeđenje da takvi obziri u ekonomiji i biznisu smetaju osnovnom cilju – ostvarivanju profita, a samim tim i u ostalim praktičkim disciplinama se smatra da su moralni obziri neefikasni. Veštački delatni subjekti sastavljeni od više fizičkih lica, ili isključivo interesa fizičkih lica, poput korporacija ili država su potpuno racionalni u svom delanju i pitanje je da li se o njima može govoriti kao o umnim delatnim subjektima. Pojedinačni vlasnici ili građani jesu ljudska bića i u svom delanju

⁵⁸ RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 178.

⁵⁹ Vidi: FRIDMAN, Milton: *Socijalna odgovornost sveta poslovanja jeste da poveća svoje profite*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Utilitarizam i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2007. str. 69-78.

mogu biti tretirani kao **umna** bića. Za razliku od njih, države i velike korporacije su bezlične, moćne i sposobne za veliko dobro i još veće zlo. Država štiti samo svoje građane, a ukoliko čvrsto stoji na stanovištu instrumentalne racionalnosti, može (i nažalost postoje česti primeri da i hoće) zarad koristi većine da žrtvuje živote i zdravlje manjine.

Sa korporacijama je problem u tome što su vlasnici akcijskog kapitala po definiciji odgovorni samo za iznos koji su investirali, koji žele da im se uveća racionalnim poslovanjem korporacije. Milton Fridman, dobitnik nobelove nagrade za ekonomiju, zastupa čvrst stav da korporacije ne podležu moralnoj odgovornosti. On dodatno podvlači da bilo kakva davanja korporacija u dobrotvorne svrhe ili iz poriva društvene odgovornosti predstavljaju moralizatorsko licemerje, prevaru akcionara i opozivanje bez ovlašćenja.⁶⁰

Razmatranjem primenljivosti Kantovog kategoričkog imperativa u savremenom svetu dolazi se do suštinskog problema određenja autonomije. Savremene deontološke koncepcije pokušavaju da prevladaju Kantov metafizički dualizam sa njegovim rigidnim implikacijama, i osiguraju prihvatljivost i primenu kategoričkog imperativa kao procedure razmatranja ispravnosti. Habermas smatra da je Kant potpuno zanemario problem primene.⁶¹ Upravo iz tog razloga on autonomiju formuliše intersubjektivistički, putem argumentacije, jer: »argumentacija je predviđena da spreči neke da drugima daju sugestije ili naređuju šta je dobro za njih. Ovakvim stanovištem argumentacija nije uvedena zarad *nepristrasnosti suđenja*, već zarad *slobode od uticaja* ili *autonomije formiranja volje*.«⁶²

Sa druge strane, potrebno je i odgovoriti na pitanje kako čisto pravna lica, koja predstavljaju agregat interesa, mogu prihvatiti umne principe delanja. Bez racionalne argumentacije u korist moralnog delanja, veštački entiteti najčešće ostvaruju korist ili profit po svaku cenu. Džon Rols je logikom stvari pronašao podsticaj za razmatranje agregata racionalnih interesa u Kantovoj koncepciji dužnosti pravde, i njegova teorija stremi da zameni utilitarizam kao dominantnu etičku doktrinu i da kategorički imperativ kroz principe pravde učini prihvatljivim svima.

Dužnosti pravde se po Kantu razlikuju od dužnosti vrline po tome što mogu biti spolja date, primenjene i sankcionisane nagradama i kaznama i podržane sebičnim motivima svih vrsta.⁶³ Kako bi ideali i zahtevi umnog delanja bili shvatljivi i prihvatljivi čak i utilitaristima Rols je prebacio težište moralne tačke gledišta na razmatranje principa pravde. Zarad primenljivosti i prihvatljivosti kategoričkog imperativa i moralne odgovornosti, bila je potrebna koncepcija promišljanja i delanja koja razmatra Kantovu umnost (*vernunftigkeit*) raščlanjujući je na **racionalno** i **razložno** kao dve moralne moći.

Ipak, rasprava o primenljivosti i prihvatljivosti kategoričkog imperativa još uvek nije gotova. Savremena debata između Rolsa i Habermasa se može posmatrati i u

⁶⁰ FRIDMAN, Milton: *Socijalna odgovornost sveta poslovanja jeste da poveća svoje profite*, u ORLIĆ, Ranko (prir.): *Utilitarizam i poslovna etika - hrestomatija*, Mali Nemo, Pancevo, 2007. str. 70.

⁶¹ Vidi: HABERMAS, Jürgen: *Justification and Application*, Polity Press, 2005. str. 35.

⁶² "Argumentation is designed to prevent some from simply suggesting or prescribing to others what is good for them. On this view, argumentation is designed to make possible not *impartiality of judgement* but *freedom from influence* or *autonomy of will formation*". HABERMAS, Jürgen: *Justification and Application*, Polity Press, 2005. str. 71.

⁶³ Vidi: RAWLS, John: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Harvard University Press, Second Printing, London, England, 2003. str. 186.

pojmovnim okvirima dve vrste kritičke, ovog puta političke a ne metafizičke recepcije Kantove formulacije autonomije.⁶⁴

Habermas insistira da su svi autori deontološkog usmerenja sledili osnovnu ideju kategoričkog imperativa, uz pokušaj da se on učini prihvatljivijim. On tvrdi da njegova etika diskursa sa principom univerzalizacije jedina uspeva da sublimira kategorički imperativ i učini ga primenjivim i imunim na sve prigovore, pogotovo one koje je Kantu uputio Hegel. Etika diskursa se od procedure primene kategoričkog imperativa, i formulacije principa pravde, razlikuje u tome što pretpostavlja da opravdanje normi nije moguće u striktno monološkoj formi.⁶⁵

Polje primene Kantovog kategoričkog imperativa je samo grubo ocrtano ovom raspravom. Ono nije i ne može biti iscrpljeno dok god se potpuno ne razmotri primena i razmena argumenata dve najuticajnije savremene kantijanske koncepcije: političke koncepcije pravde Džona Rolsa i etike diskursa Jirgena Habermasa.

Primena Kantovog kategoričkog imperativa - rezime

Pitanja odgovornosti i dužnosti su od izuzetne važnosti za sve vidove praktičkog promišljanja, i iako je pitanje primene neodvojivo od razmatranja posledica bliskog teleološkom ili utilitarističkom načinu mišljenja, deontološka tačka gledišta predstavlja okvir u kome se može pratiti legitimni interes. Kantov kategorički imperativ, iako predstavlja moralni princip ima bogate implikacije za praksu primene u sferama prava, ekonomije i politike. Kategorički imperativ u svakoj od tri razmotrene formulacije obezbeđuje vođstvo političaru, menadžeru i pravniku, odnosno bilo kojem fizičkom delatnom subjektu, kako u smislu negativnih zabrana, tako i u smislu pozitivnih ideala i univerzalnih vrednosti. Ipak, pitanje bezličnih entiteta kao delatnih subjekata i primenjivosti formulacija kategoričkog imperativa zahteva savremenije tumačenje Kantove teorije. To ne znači da je Kantovo insistiranje na čistoći moralnog motiva njegovu teoriju učinilo nebitnom za praktičko promišljanje. Tretiranje odgovornosti država, društva, asocijacije, korporacija, odnosno bezličnih delatnih subjekata zahteva tematizovanje pravednosti kao zahteva za koji nije nužna autonomija niti čistoća moralnog motiva u sprovođenju. Razmatranje primene kategoričkog imperativa dovodi do nužnosti tematizovanja razlike između principa pravičnosti za pojedince (ili Kantovim rečnikom dužnosti vrline), čija je osnova autonomija ličnosti i principa pravednosti za institucije (ili Kantovim rečima dužnosti pravde) koji se mogu osigurati spoljašnjim sankcijama. Isto tako, pitanje primene treće formulacije zahteva raspravu o monološkom ili argumentativnom utemeljenju autonomije.

Ključne reči: Kategorički imperativ, Dužnost, Pravda, Primena, Promišljanje

⁶⁴ Vidi: FERNANDES DE OLIVEIRA, Nythamar, “*Critique of Public Reason revisited: Kant as arbiter between Rawls and Habermas*”, *Veritas*, 45/4 (2000): str. 583-606.

⁶⁵ Vidi: HABERMAS, Jürgen: *Moral Consciousness and Communicative Action*, Polity Press, 2007. str. 65, 68.

The Application of Kant's Categorical Imperative - Summary

The issues of responsibility and duty are very important for all manner of practical deliberation, and although the problem of application cannot be viewed correctly without taking the consequences into consideration (as in teleological or utilitarian theories), the point of view of deontology does create the moral frame for legitimate interest. Kant's categorical imperative, although constructed solely as a moral principle, has many implications for application in law, economy and politics. The categorical imperative (CI) in all three formulations provides a reasonable and rational procedure for politicians, managers and lawyers, i.e. any agent that is a moral person, through negative constraints, positive ideals and universal values. The issue of impersonal entities as agents and the application of the CI procedure leads to contemporary interpretations of Kant's moral philosophy. This does not signify that Kant's insistence on the purity of moral motive has made CI irrelevant for practical deliberation and application. In viewing the responsibility of the state, society, corporations, i.e. impersonal agents, one must step beyond the Duties of Virtue, whose basis is the autonomy of the person, and reconsider the Duties of Justice, that Kant insisted can be backed by sanctions. At the same time, the application of Kant's formulation 3 demands conclusion of the dispute between monologues and argumentative founding of autonomy.

Key words: Categorical Imperative, Duty, Justice, Application, Deliberation